

تحلیل باستان‌شناختی از نسخه‌های خطی مصور دوره تیموری

*
دکتر تیمور اکبری

**
دکتر محمود طاووسی

چکیده: در دوران اسلامی که همزمان با استفاده فراوان از کاغذ در نگارگری است نوعی نگارگری رواج پیدا می‌کند که به مینیاتور معروف می‌شود مینیاتورهای این دوره همراه با متون نوشتاری دارای اطلاعات مختلف سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، تاریخی و غیره هستند که این اطلاعات برای باستان‌شناسان و محققان دارای اهمیت می‌باشند.

در دوره تیموری با حمایت حاکمان این دوره نسخه‌های خطی زیادی تهیه و مصور گردیدند نسخه‌های خطی این دوره دارای مینیاتورهایی با موضوعات مختلف مانند فضاهای معماری، تصاویر انسانی، تصاویر حیوانی، طبیعت و غیره می‌باشند که این تصاویر دارای ویژگی‌هایی هستند که این ویژگی‌ها، باستان‌شناسان و محققان را در شناسایی آثار مادی، فنون و هنرهای تیموری کمک می‌نمایند. در این مقاله نسخه‌های خطی مصور دوره تیموری معرفی گردیده و نمونه‌هایی از تصاویر آنها مورد تحلیل باستان‌شناختی قرار گرفته‌اند که تا اهمیت این تصاویر در تعابیر علم باستان‌شناسی مشخص گردد. جمع‌آوری اطلاعات این تحقیق به دوروش کتابخانه‌ای و میدانی بوده و برای تحلیل بهتر مینیاتورهای نسخه‌های خطی دوره تیموری از جدول‌های آماری و تصویری نیز استفاده گردیده است.

واژگان کلیدی: تیموری، مینیاتور، نسخه خطی، تحلیل، باستان‌شناختی

◆ مقدمه

با تولید کاغذ، علاوه بر سفال و آثار معماری یک بوم نقاشی ارزان، منقول و سبک در اختیار نقاشان و هنرمندان قرار می‌گیرد و آنها به وسیله این بوم جدید به آسانی می‌توانند احساسات، اطلاعات علمی، فرهنگی و هنری خود را به دیگران منتقل نمایند.

هنر نقاشی به عنوان کهن‌ترین هنر بشری، در ارتباط تنگاتنگ با دیگر هنرها بوده و در تکامل هنرهایی چون سفالگری، خطاطی و غیره نقش اساسی داشته است. باستان‌شناسان که وظیفه اصلی آنان بازسازی گذشته بشریت به کمک آثار مادی برجای مانده از انسان‌ها است برای مطالعه جنبه‌های سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، نظامی و مذهبی زندگی انسان‌های پیشین نیازمند بررسی سیر تحول نگارگری از آغاز ابداع این هنر تا به امروز هستند. دوران اسلامی که همزمان با استفاده گسترده از کاغذ در نگارگری است، دوران شکوفایی هنر مینیاتور محسوب می‌شود. مینیاتورهای دوره اسلامی همراه با متون نوشتاری موضوعات گوناگون سیاسی، اجتماعی و فرهنگی این دوران را به تصویر کشیدند که می‌تواند برای مورخان، باستان‌شناسان و دانشمندان علوم دیگر دارای اهمیت باشد.

نگارنده‌گان در این پژوهش تلاش کرده‌اند تا اکثر نسخه‌های خطی مصور دوره تیموری را معرفی نموده و از هر یک از این نسخه‌های خطی مینیاتورهایی را مثال آورده و سپس آنها را مورد تحلیل باستان‌شناختی قرار داده‌اند.

◆ تاریخ و هنر دوره تیموری

تیمور بنیانگذار سلسله تیموری، در شهر کش از توابع سمرقند در سال ۷۳۶ ه / ۱۳۳۵ م متولد شد او از سال ۷۷۱ ه / ۱۳۷۷ م تا هنگام مرگش در ۸۰۷ ه / ۱۴۰۵ م به مدت ۳۶ سال تهاجمات خود را به قسمت‌های مختلف جهان ادامه داد. شاهرخ میرزا، الغ بیگ، ابوسعید بهادرخان و سلطان حسین بایقرا از جمله حاکمان تیموری هستند که از سال ۸۰۷ ه تا ۹۰۷ ه (۱۵۰۱ م) بر ایران و سرزمین‌های دیگر فرمان راندند. قلمرو تیموریان با ظهور ترکمانان (قراقویونلو و آق قویونلو) و ازبکان تجزیه گردید و در دوران بعدی قسمتی از خاک صفویه شد (واله اصفهانی، ۱۳۷۹، ۲۰-۱۰).

دوران حکومت تیموریان بر ایران را عصر ظهور مجدد هنر و ادب ایران و ایرانیان دانسته‌اند در این دوره نهضت هنری پر رونقی شکوفا شد که ادوار بعدی ایران نظیر صفویه

* نویسنده مسئول: عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی - واحد ورامین پیشوا، akbaritaymour@yahoo.com
** عضو هیئت علمی استاد دانشگاه تربیت مدرس، tavousi@yahoo.com

تصویر ۱: جامع التواریخ- هرات حدود ۸۲۸هـ/۱۴۲۵م اندازه ۱۲/۱۹×۵/۱۲ محفوظ در کتابخانه ملی پاریس (عکس از نگری، نقاشی ایرانی، ۱۳۶۸، ۱۸۷۰).

آنچه که در مطالعه تصاویر کتاب جامع التواریخ و سایر نسخه‌های خطی دوره شاهرخ اهمیت دارد این است که نقاشی‌های این کتاب‌ها در مطالعه سیر تحول خطوط، پوشاک و سایر شرایط اجتماعی اوایل دوره تیموری می‌توانند به محققان کمک نمایند.

● مجمع التواریخ

تصویری از کتاب مجمع التواریخ تألیف حافظ ابرو وجود دارد که سه فرد به ابوطالب پیشنهاد می‌نمایند تا کفالت حضرت محمد (ص) را بپذیرد (تصویر ۱ مجمع التواریخ) در این نقاشی ابوطالب و یک شخصیت مذهبی در حالی که که هاله‌ای به شکل شعله‌های آتش دور سر آنها را گرفته در یک طرف و سه مرد دیگر با کلاه‌های چینی در طرف دیگر قرار دارند. در قسمت پایین این ورق نقاشی نوشته‌ای با خط تعلیق در وصف صحنه دیده می‌شود وجود کلاه‌های چینی بر سر سه نفر از افراد موجود در تصویر که کمتر در دیگر نسخه‌های خطی دوره تیموری از جمله اواخر دوره تیموری دیده می‌شود بیانگر حضور نقاشان چینی و اویغوری^۳ در کارگاه‌های هنری اوایل دوره تیموری است.

تصویر ۱: مجمع التواریخ حافظ ابرو پذیرفتن کفالت حضرت محمد (ص) توسط عمویش ابوطالب (عکس: محمدپناه، کهن دیار، ۱۳۸۸، ۱۰۱).

را نیز تحت تأثیر خود قرار داد تیموریان به‌طور کلی شاهانی هنر دوست و هنر پرور بودند و اکثر جانشینان تیمور دربار خود را به محفل هنرمندان، شعرا و ادبا مبدل ساختند. آنان هنرمندان را تشویق می‌کردند و تحت حمایت آنها هنرهایی همچون معماری، خطاطی، نقاشی، صحافی، جلدسازی و نسخه‌نویسی کتب به کمال پیشرفت خود رسیدند. مهم‌ترین شاخه هنری که در این دوره، دستاوردهای خیره‌کننده‌ای در تمام تاریخ هنر ایران بعد از اسلام داشت، نقاشی بود.

در دوره تیموری با حمایت و همت بعضی از شاهزاده‌ها، حاکمان و وزرای همانند شاهرخ میرزا، الغ بیگ، بایسنقر میرزا، امیر علی شیرنوایی و سلطان حسین بایقرا و همچنین وجود شرایط اجتماعی خوب برای دانشمندان و شعرا تألیف و نسخه‌نویسی کتب رواج زیادی داشته است (مانزو^۱، ۱۳۸۰، ۲۰-۷).

نهضت فارسی‌نویسی در موضوعات علمی که در عهد مغول قوت گرفته بود در این دوره هم چنان قوت بیشتری داشت و علت این امر آن بود که هر چه از سقوط بغداد بیشتر می‌گذشت و نفوذ زبان و ادبیات عربی در ایران کمتر می‌شد، نیاز به تألیف کتب علمی به زبان فارسی بیشتر احساس می‌گردید.

◆ تحلیل باستان‌شناختی از تصاویر نسخه‌های خطی مصور دوره شاهرخ میرزا

دوران سلطنت شاهرخ (۸۰۸-۸۵۱ هـ) عصر برجسته‌ای در حیات فرهنگی دوره تیموری به شمار می‌رود. دوره او دوره حمایت از دانشمندان، شعرا، خطاطان و صنعت‌گرانی بود که وظیفه نسخه‌برداری و آماده‌سازی نسخه‌های خطی نفیس را بر عهده داشتند.

نخستین نسخه‌های مصور در خراسان برای شاهرخ پسر تیمور تهیه گردید بیشتر این نسخ خطی مصور کتاب‌های تاریخی هستند (بلر^۲، ۱۳۸۱، ۷۲). از جمله این کتاب‌های تاریخی، جامع التواریخ تألیف رشید الدین فضل‌الله همدانی، ظفرنامه تألیف شرف‌الدین علی یزدی می‌باشند. ظفرنامه با اضافات کتاب تاریخ حافظ ابرو و مجمع التواریخ از دیگر کتب مصور دوره شاهرخ میرزا با موضوعات تاریخی هستند (وزیری، ۱۳۸۳، ۱۹۳). یک ورق مصور از کتاب جامع التواریخ در کتابخانه ملی پاریس نگهداری می‌شود که صحنه مجازات فردی نیمه عریان و میخ کردن آن را به‌الاغ به تصویر کشیده است (تصویر ۱ جامع التواریخ). چهره افراد در این اثر مینیاتوری مانند نقاشی قبل از دوره تیموری مغولی است و هیچ تغییری در چهره‌نگاری نژادی افراد دیده نمی‌شود.

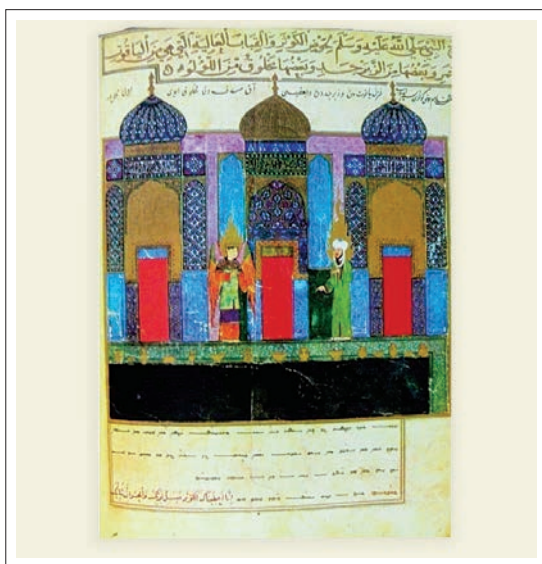
● کلیله و دمنه

در دوره تیموری کتاب کلیله و دمنه یکبار با حمایت شاهرخ میرزا و یکبار هم برای بایسنقر میرزا مصور گردیده است و همچنین ورق‌هایی از کلیله دمنه‌های مختلف از این دوره بر جای مانده است. کلیله دمنه شاهرخ میرزا که در سال ۸۳۳هـ/۱۴۲۹م بازنویسی و مصور گردیده است در حال حاضر در کاخ گلستان نگهداری می‌شود و ورق‌های آن خیلی صدمه دیده اند و نیاز به مرمت و حفاظت بیشتری دارند. در یکی از نقاشی‌های کلیله و دمنه مذکور لاک پشت، آهو و کلاغ در کنار یک نهر نقاشی گردیدند و اطراف صحنه مرکزی را نیز تصاویری از صخره‌های اسفنجی و تپه‌های ماسه‌ای تشکیل می‌دهند (تصویر ۱ کلیله دمنه شاهرخ میرزا). اهمیتی که نگاره‌های این کتاب برای محققان دارند این است که با توجه به سبک مشخص نقاشی‌های این کتاب یعنی رنگ‌های مورد استفاده و موضوعات آنها، می‌توان ورق‌های مصور احتمالی همزمان با این کتاب را شناسایی و معرفی نمود.

تصویر ۱: کلیله و دمنه شاهرخ میرزا؛ (عکس از: اکبری، تاریخ هنر نقاشی و مینیاتور در ایران، ۱۳۸۸، ۱۶۰).

در یکی از تصاویر معراج‌نامه، بازدید پیامبر^(ص) از بهشت با حضور جبرئیل نشان داده می‌شود (تصویر ۲ معراج‌نامه). در این تصویر جبرئیل در جلو یکی از دروازه‌های بهشت ایستاده و در حال راهنمایی حضرت محمد^(ص) است در مقابل پیامبر حوض کوثر قرار دارد و در اطراف آن بر اساس احادیثی فنجان‌هایی از طلا، نقره، زمرد و مروارید دیده می‌شوند. مطلبی که در رابطه با این مینیاتور قابل ذکر می‌باشد وجود گنبدهایی است که شباهت به گنبدهای شیاردار دوره تیموری دارد و نمونه‌ای از این گنبدها، گنبد شیاردار مقبره امیر تیمور^۶ را می‌توان نام برد (تصویر ۲ معراج‌نامه). لازم به ذکر است کاشی معرق در داخل این مکان مقدس به فروانی بکار رفته است. کاشی معرق از مهم‌ترین عامل تزئینی بناهای دوره تیموری به شمار می‌آید.

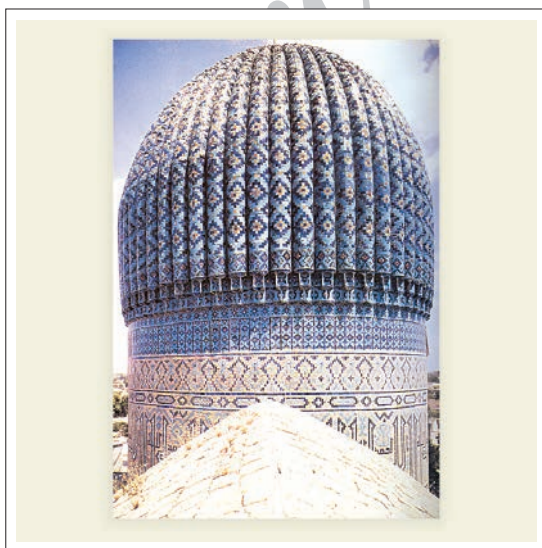

تصویر ۲ معراج‌نامه؛ (عکس از: رزسگای، معراج‌نامه، ۱۳۸۵).

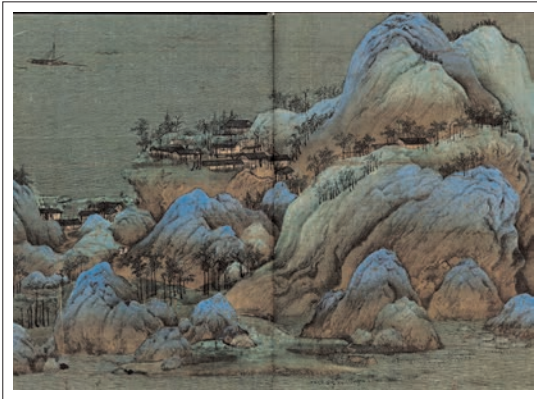
● معراج‌نامه

معراج‌نامه به کتاب‌هایی گفته می‌شود که مراحل عروج معجزه آسای بنیان‌گذار اسلام را در شبی که به بارگاه الهی راه می‌یابد، نشان می‌دهد (ادیب بهروز، ۱۳۷۴، ۱۲۰). کتاب خطی مصور معراج‌نامه با ابعاد صفحات ۲۲×۲۲/۵ سانتی‌متر به تعداد ۲۶۵ صفحه در حال حاضر در کتابخانه ملی پاریس نگهداری می‌شود و مشتمل بر حدود ۵۷ مینیاتور است (رزسگای، ۴، ۱۳۸۵، ۱۲۰).

«معراج‌نامه» بر اساس صفحه پایانی آن در سال ۸۴۰ هـ به زبان و خط ترکی شرقی^۵ با قطع رحلی برای شاهرخ میرزا نوشته و تدوین گردیده و شرحی به زبان عربی دارد و موضوعات مینیاتورهای آن علاوه بر تصاویر معراج حضرت محمد^(ص) شرح بازدید پیامبر از جهنم و بهشت را نیز شامل می‌شود (عکاشه، ۱۳۸۰، ۱۸۹-۱۸۸).

تصویر ۲ معراج‌نامه؛ گنبد شیاردار مقبره امیر تیمور در سمرقند (عکس از: مانزو، هنر در آسیای مرکزی، ۱۱).

■ تصویر ۲ کلیله و دمنه بایسنقری: نقاشی چینی از طبیعت با صخره‌های تیز و اسفنجی آبی.

◆ کتب مصور در دوره بایسنقر میرزا

بایسنقر میرزا بین سال‌های ۸۳۰-۸۰۰ هـ نایب‌السلطنه تیموری بود، او خود خوشنویس بود و به اقلام شش گانه یعنی خطوط: ثلث، نسخ، محقق، توقیع، رقاع و ریحان تسلط کامل داشت. از ده نسخه مصور که بین سال‌های ۸۳۵-۸۳۰ هـ ق تهیه گردیده است. هفت نسخه به بایسنقر میرزا اختصاص دارد و او در طراحی و برنامه‌ریزی آنها دخیل بوده است (وزیری، پیشین، جلد دوم؛ ۱۹۳).

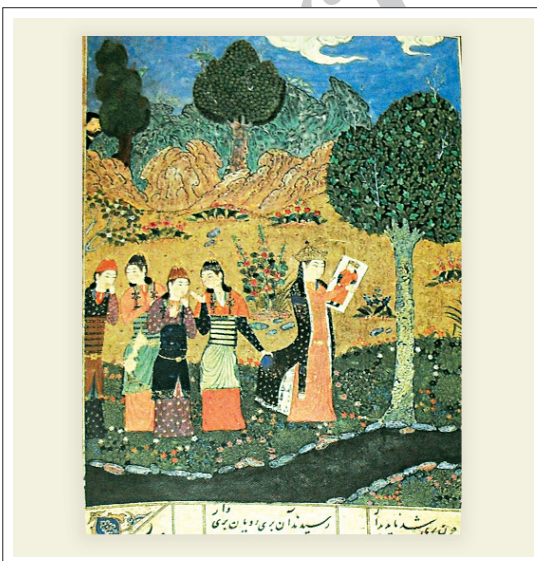
۱- کلیله و دمنه بایسنقری

کلیله دمنه بایسنقری حدود ۲۲ مینیاتور دارد و در سال ۸۳۴ هـ / ۱۴۳۰ م در هرات مصور گردیده است یکی از صفحات این نسخه خطی، صحنه شکار گاو به وسیله شیر است در این نگاره آسمان به رنگ آبی است و تپه‌های اسفنجی در اطراف و گل و بوته هابر روی تپه‌ها نقش شده‌اند (تصویر ۱ کلیله دمنه بایسنقری). کاربرد صخره‌های اسفنجی در دوره تیموری تحت تأثیر نگارگری چین توسط نقاشان ایرانی یا احتمالاً نقاشان چینی اجرا گردیده است (تصویر ۲ کلیله دمنه بایسنقری). این تأثیر با مقایسه تصویر ۱ و ۲ کلیله و دمنه بایسنقری بیشتر قابل درک خواهد بود (گری، ۷، ۱۳۶۹، ۷۶-۷۲). در حال حاضر کتاب مورد بحث در موزه توپ قاپو سرای ترکیه نگهداری می‌شود.

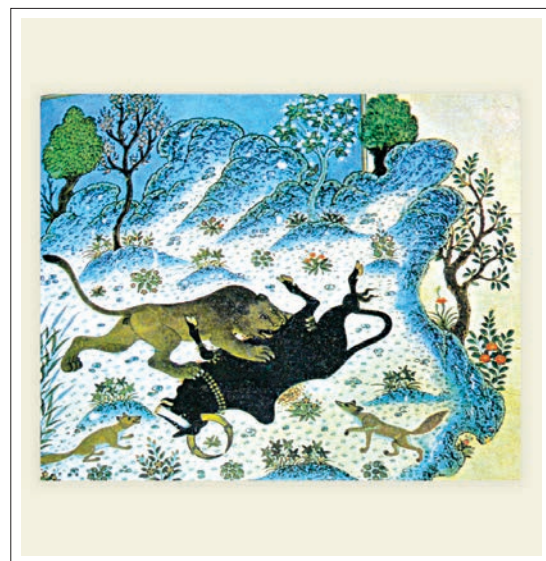
استاد حسام، ملقب به شمس الدین، دو کتاب کوچک مصور به نام « گلستان سعدی » و « گلچین اشعار » برای استاد خود بایسنقر میرزا نوشت. از هر کدام از این دو کتاب ۷ تصویر برجای مانده است .

۲- خسرو شیرین نظامی

نسخه خطی مصور تحت عنوان خسرو شیرین نظامی در موزه ارمیتاژ شهر سن پترزبورگ روسیه موجود است که دارای امضای بایسنقر می‌باشد یکی از مینیاتورهای این کتاب، آسمان آبی با ابرهای دنباله‌دار، صخره‌های اسفنجی رنگارنگ، بوته‌های پنج‌پر و درختان سرسبز را به نمایش در آورده است. در مرکز تصویر، شیرین در حال نگاه کردن به تصویر خسرو در کنار ندیمه‌هایش مشاهده می‌گردد. در قسمت بالا و پایین این نگاره خط خوش نستعلیق به چشم می‌خورد (تصویر ۱ خسرو شیرین). مینیاتور فوق‌الذکر نه تنها ما را در بررسی شیوه‌های پوشش زنان و سیر تحول تک چهره‌نگاری در دوره تیموری کمک می‌نماید بلکه با توجه به داشتن چندین مشخصه هنر مینیاتوری دوره تیموری می‌تواند در شناسایی ورق‌های مصور دیگری از کتاب خسرو شیرین نظامی و یا سایر نسخه‌های خطی مصور دوره تیموری یاریگر محققان باشد.

■ تصویر ۱ خسرو شیرین نظامی: نگاه کردن شیرین به تک نگاره خسرو (اقتباس از: محمد پناه، کهن دیار، ۱۳۸۸، ۹۴).

■ تصویر ۱ کلیله و دمنه بایسنقری: حمله شیر به گاو، سال ۸۳۴ هـ / ۱۴۳۰ م مصور در هرات، محفوظ در موزه توپ‌قاپوسرای استانبول Topkapu Sarayi (اندازه ۴۱/۵×۵۱/۷). (عکس از: گری، نقاشی ایرانی، ۱۹۰).

این نگاره افراد با کلاه و بدون کلاه دیده می‌شوند که در حال ساختن زره، کلاه خود و سایر وسایل فلزی هستند (تصویر شاهنامه بایسنقری). این تصویر از آن جهت دارای اهمیت است که شیوه و مراحل ساخت کلاه خود و زره را به ما نشان می‌دهد و همچنین در این صفحه نقاشی شکل سنگدان‌ها و نیز دستگاه دمش باد به همراه شکل کوره، کارگاه رنگرزی و قیچی‌های خیاطی به وضوح دیده می‌شوند (تصویر شاهنامه بایسنقری).

تصویر ۱ شاهنامه بایسنقری (عکس از: میرزای تیموری، شاهنامه، ۱۲۸۶)

نسخه‌های خطی مصور در مکتب هرات

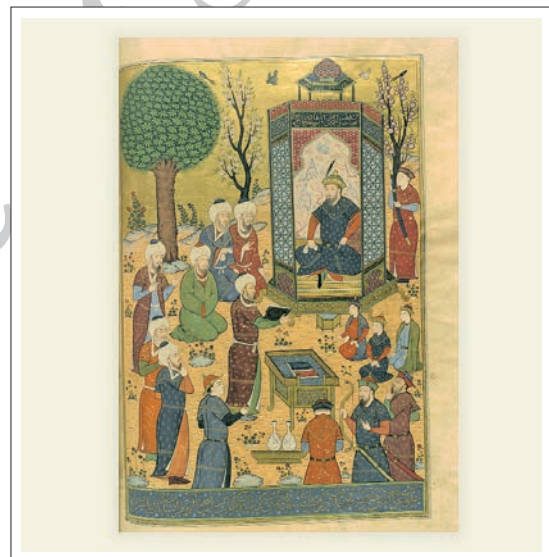
مکتب نقاشی دوره تیموری به علت شکوفا شدن این هنر در شهر هرات به مکتب هرات معروف گردیده است. اهمیت مکتب هرات به سبب ایرانی بودن سبک نقاشی آن است. نفوذ عوامل چینی و مسیحی در این سبک بسیار کم است و سبکی با رنگ محلی و البته کامل به شمار می‌رود (وزیری، پیشین، ۱۹۴). علاءالدین پسر بایسنقر میرزا و محمد جوکی پسر شاهرخ میرزا از حامیان دیگر هنر در دوره تیموریان بودند. شاهنامه ای برای محمد جوکی در شهر هرات تهیه شده است که در حال حاضر در انجمن سلطنتی آسیا در لندن نگهداری می‌شود.

تصویری از شاهنامه محمد جوکی، جنگ اکوان دیو و رستم را به تصویر در آورده است در این مینیاتور، رستم با لباس نظامی توسط اکوان دیو به دریاچه هامون انداخته می‌شود. مهمترین نشانه‌های نقاشی تیموری در این اثر؛ صخره‌های اسفنجی، ابرهای دنباله‌دار و کتیبه‌ای با خط نستعلیق در گوشه چپ بالای آن است که این ویژگی اخیر متعلق به بیشتر تصاویر شاهنامه محمد جوکی می‌باشد (تصویر شاهنامه محمد جوکی).

۳- شاهنامه و خمسه بایسنقر میرزا

نگارنده دو نسخه خطی مصور شاهنامه فردوسی را در موزه ملک تهران بررسی نمودم که یکی از این شاهنامه‌ها تلفیقی از شاهنامه و خمسه نظامی بود که در سال ۱۴۲۹هـ/م توسط محمد بن قاضی نیشابوری به خط نستعلیق نوشته شده است و با شماره ۳۱/۶۰ و کد ۵۵۴۳ در کتابخانه موزه ملک تهران محفوظ است این کتاب دو صفحه مصور و دو شمسه زیبا دارد. تصویر اول این کتاب مجلس تعلیم و معرفی شاهنامه فردوسی را با حضور بایسنقر میرزای تیموری در کاخ سفید هرات نشان می‌دهد (تصویر شاهنامه خمسه تیموری).

اطلاعاتی که صفحه نقاشی فوق‌الذکر به ما می‌دهد علاوه بر مشخص نمودن لباس‌ها و کلاه‌های اقشار مختلف دوره تیموری بیانگر استفاده از معماری کلاه فرنگی و گنبد‌های پیازی در این دوره است. ظروف سفالین که در قسمتی از تصویر مورد بحث دیده می‌شوند اطلاعاتی را از سفال‌های دوره تیموری به ما ارائه می‌دهند.

تصویر ۱ شاهنامه خمسه دوره تیموری: (اسکن از نسخه خطی م در موزه ملک تهران).

۴- شاهنامه بایسنقری

شاهنامه بایسنقری که نسخه اصلی آن در کتابخانه کاخ گلستان به شماره ۷۱۶ محفوظ است با اندازه رحلی (۲۶×۳۸) و ۷۰۰ صفحه به قلم نستعلیق جعفر تبریزی (بایسنقری) در سال ۸۳۳هـ بر روی کاغذ خانبالیغ نخودی کتابت و مصور گردیده است (تیموری، ۱۳۸۶، ۱-۱۰).

جمشید پادشاه افسانه‌ای ایران یکی از نگاره‌های شاهنامه بایسنقری است که در این صحنه جمشید تاج بر سر و قوس بر دست و گوشواره بر گوش بر تخت نشسته و نظاره‌گر صحنه‌های مختلف کار آهنگران و خیاطان است در

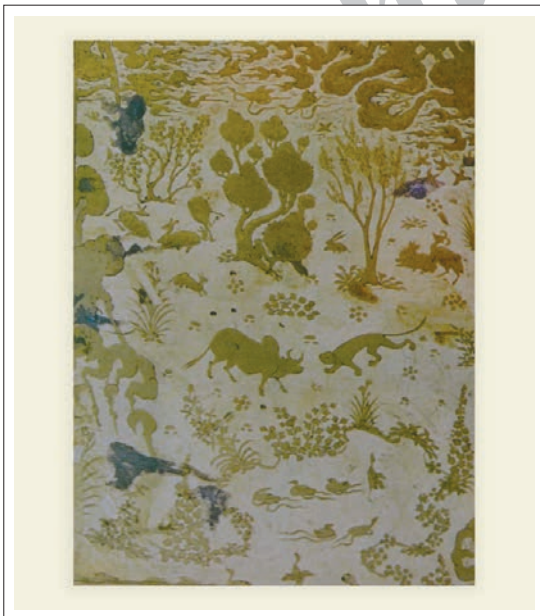
تصویر ۱ دیوان اسکندر سلطان: دیدار حضرت محمد (ص) و امامان شیعی از بهشتیان و جهنمیان (عکس از: پاکباز، ۱۳۸۴، ۹۸).

۲- شاهنامه ابراهیم سلطان

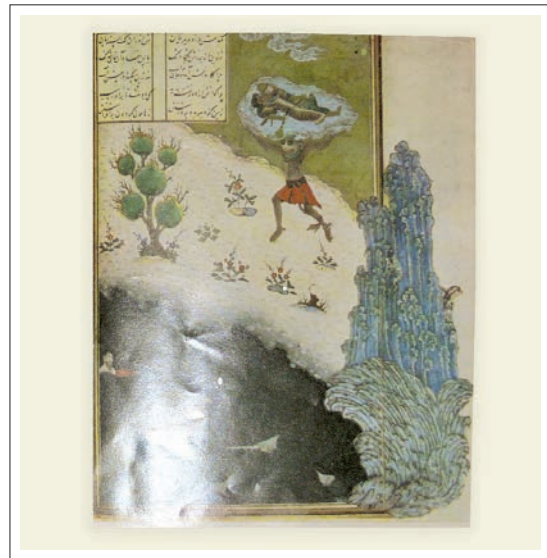
بعد از اسکندر، شاهزاده ابراهیم پسر دیگر شاهرخ و عموزاده اسکندر به مدت بیست سال از سال ۸۱۷ هـ / ۱۴۱۴ م در منطقه فارس فرمانروایی کرد.

از دوره ابراهیم سلطان شاهنامه ای وجود دارد که در سال ۸۳۹ هـ تهیه شده است. این شاهنامه در حال حاضر در موزه کتابخانه بادلیان^۹ آکسفورد نگهداری می‌شود، حدود پنج صفحه از این شاهنامه با طلا و نقره مصور گردیده‌اند و به عنوان نمونه می‌توان از منظره حیوانات و پرندگان نام برد (کن بای^{۱۰}، ۱۳۸۲، ۶۴-۵۲).

در این اثر مینیاتوری (تصویر ۱ شاهنامه ابراهیم سلطان) هنرمند سعی نموده که از حداقل رنگ در نقاشی خود استفاده کند که البته این شیوه استفاده از حداقل رنگ در بین نقاشان چین نیز رواج داشته است (کوئل^{۱۱}، ۱۳۸۴، ۱۲۲).

تصویر ۱ شاهنامه ابراهیم سلطان: منظره طلایی (عکس از: گویرزی، ۱۳۸۴، ۵۱).

تصویر ۱ شاهنامه محمد جوکی: انداختن رستم به دریا توسط اکوان دیوانجمن سلطنتی لندن (عکس از: کری، ۱۳۶۹، ۱۹۵).

◆ نسخه‌های خطی مصور در شیراز دوره تیموری

همزمان با حکومت شاهرخ در هرات، اسکندر سلطان نواده تیمور، حاکم شهر شیراز بود او تا سال ۸۱۴ هـ / ۱۴۱۱ م در منطقه فارس فرمانروایی می‌کرد و در سال ۸۱۴ هـ به منطقه اصفهان نیز دست یافت و تا سال ۸۱۶ هـ / ۱۴۱۳ م به این دو منطقه حکم راند. اسکندر سلطان در مدت کم پادشاهی خود موجب ایجاد شاهکارهای هنری بزرگی بوده است وی بر عمویش شاهرخ قیام کرد. شاهرخ او را از حکومت اصفهان و شیراز خلع و در سال ۸۱۶ هـ او را کور کرد ولی در همان مدت کمی که او در اصفهان و شیراز حکومت داشت، هنرمندان را تشویق می‌کرد.

۱- دیوان اسکندر سلطان

معروف‌ترین کتاب زمان اسکندر سلطان، دیوانی است به نام او که در شهر لیسبون در بنیاد گلبنگیان^۸ حفظ می‌شود (کری، ۱۳۷۶، ۹۴-۸۶).

کتاب موجود در بنیاد گلبنگیان در دو جلد تنظیم شده است. جلد اول دارای ۲۴ تصویر و جلد دوم ۱۴ تصویر دارد. یک نگاره دو صفحه‌ای در میان تصاویر گلچین اشعار مصور در سال ۱۴۱۰ هـ / ۱۴۱۳ م وجود دارد که حضرت محمد (ص) و دوازده امام را در حال بازدید از بهشتیان و دوزخیان نشان می‌دهد (تصویر ۱ دیوان اسکندر سلطان). اینجا چهره دوزخیان با حالت‌های متنوعی تجسم یافته است این تصویر و برخی شواهد حاکی از گرایش اسکندر سلطان به تشیع است (پاکباز، ۱۳۸۴، ۹۸).

۳- ظفرنامه مصور در شیراز

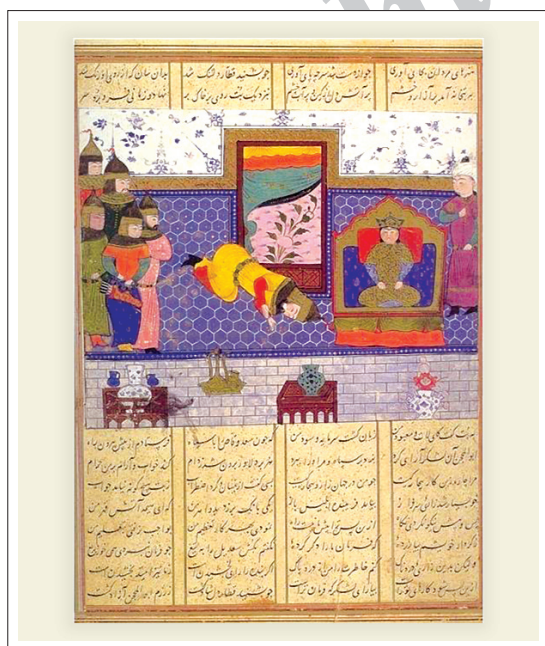
اثر مشهور شرف‌الدین علی یزدی کتاب ظفرنامه است که به امر ابراهیم سلطان در سال ۸۲۸ هـ / ۱۲۲۴م در شیراز دوباره نویسی و مصور گردید. این کتاب نخستین بار به وسیله نظام شامی به نام ظفرنامه و با استفاده از یادداشت‌های روزانه وقایع‌نگاران اویغوری زبان که همراه تیمور بوده‌اند، فراهم آمد و تا وقایع سال ۸۰۶ هـ / ۱۴۰۳م را شامل می‌شود. اما ظفرنامه مصور در شیراز در زمان ابراهیم سلطان، متضمن همان اطلاعات با افزایش‌هایی است.

میناتورهای از ظفرنامه ابراهیم سلطان، صحنه بارعام تیمور را در باغی به نمایش گذاشته است در سمت راست این تصویر گروهی از مردم به حالت احترام در صف ایستادند تا اینکه اجازه ورود به محضر تیمور را پیدا نمایند، اشخاص کلاه‌های لبه‌دار و عمامه بر سر گذاشته و در صف‌های مشخص در انتظار ورود تیمور هستند (تصویر ۱ ظفرنامه ابراهیم سلطان). قسمت سمت چپ نقاشی تیمور را نشسته بر روی فرش در کنار رودخانه نشان می‌دهد که افرادی در مقابل او ایستاده‌اند (بزرگ، ۱۳۸۱، ۷۶، ۷۵). در عمق تصویر سایبان، ابرهای پیمان، یک درخت بزرگ و تپه‌های اسفنجی مشاهده می‌گردد در این نقاشی دو صفحه‌ای، بیشترین استفاده از رنگ طلائی به عمل آمده است و وجود درخت سرو شیرازی در این تصویر می‌تواند بیانگر محل تهیه نقاشی یعنی شیراز باشد (تصویر ۱ ظفرنامه ابراهیم سلطان).

شمس‌الدین محمد بن حسام‌الدین حسن بیرجندی در قصبه خوسف به دنیا آمد و ۹۲ سال عمر نمود از آنجا که تاریخ وفاتش ۸۷۵ هـ / ۱۴۷۰م است تاریخ تولدش باید سال‌های ۷۸۲ هـ یا ۷۸۳ هـ باشد.

هم اکنون کهن‌ترین نسخه خطی خاوران‌نامه در کاخ گلستان نگهداری می‌شود این نسخه در ابتدا یعنی پیش از متلاشی شدن، دارای ۱۵۵ قطعه نقاشی بوده است ولی اکنون تعداد نقاشی‌های باقی‌مانده آن تنها به ۱۱۵ قطعه می‌رسد.

موضوع یکی از نقاشی‌های خاوران‌نامه سجده نمودن قطار بر بتی در داخل معبد است قطار لباس و کلاه نظامی بر تن و سر دارد و در پشت سر او سربازانی ناظر بر صحنه هستند معبد دارای تزیینات کاشی‌های شش ضلعی با رنگ آبی لاجوردی شبیه کاشی‌کاری داخل مسجد کبود تبریز می‌باشد (تصویر ۱ و ۲ خاوران‌نامه). در قسمت جلو صحنه نقاشی ظروف سفالین آبی و سفید و نیز مشربیه‌هایی از جنس برنج مشاهده می‌گردد که وجود این ظروف بیانگر استفاده از این نوع و شکل ظروف در دوره تیموری در شهر شیراز و غرب ایران است و وجود کاشی‌های شش ضلعی آبی رنگ در تزیینات مینیاتور مورد بحث و شباهت آن با کاشی‌های مسجد کبود تبریز و نیز مسجد یشیل جامی بوسرا^{۱۲} مربوط به دوران ترکمانان و عثمانیان می‌تواند ما را در بررسی‌های باستانشناختی و نیز مشخص نمودن محل مصورسازی کتاب خاوران‌نامه کمک نماید.

تصویر ۱ خاوران‌نامه: قطار در حال سجده در مقابل بت (عکس از: خوسفی، ۱۳۸۱، ۱۳۴).

تصویر ۱ ظفرنامه ابراهیم سلطان: بار عام تیمور به منظور دستیابی به حکومت (اندازه ۵/۲۴×۳۵ سانتیمتر) ۸۲۰ هـ محفوظ در واشنگتن دی سی، مجموعه ساکتر (عکس اقتباس از: بزرگ، ۱۳۸۱، ۷۴).

۴- خاوران‌نامه

از مکتب شیراز یک نسخه خطی مصور به نام خاوران‌نامه وجود دارد که از آثار متأخر این مکتب به شمار می‌آید در این اثر، افسانه‌ها و داستان‌هایی از دل‌آوری‌های حضرت علی^(ع) به نظم و تصویر کشیده شده است (خوسفی، ۱۳۸۱، ۳۰).

همچنین از چهار پایانی مانند فیل و اسب در حمل مصالح کمک گرفته شده است. معماران و کارگران کلاه مغولی و عمامه بر سر دارند و کارگران سطح پایین نیز کلاه مخروطی ساده بر سر گذاشته اند قسمتی از این اثر مصور فردی را در حال زدن یکی از کارگرها با شلاق نشان می‌دهد با توجه به اینکه در این نگاره ورودی، در گاه، پیشانی و روی، ستون‌ها و قسمتی از تزئینات مسجد به معرض نمایش گذاشته شده است این اثر هنری برای باستان‌شناسان، مرمت‌گران و سایر محققان می‌تواند مفید باشد.

تصویر ۱: ۸۵۰/ساخت مسجد جامع سمرقند، ۱۴۸۰م بالتیمور دانشگاه جان هاپکینز (عکس از: بلر، ۱۳۸۱، ۷۸).

۲- بوستان، گلستان و خمسه نظامی

در اواخر دوره تیموری مصور کردن کتاب‌های خمسه نظامی، گلستان و بوستان سعدی رواج بیشتری می‌یابند. کتاب بوستان سعدی در سال ۸۹۴ ه برای کتابخانه بایقرا نوشته شد و سپس مصور گردید این نسخه مصور در حال حاضر در موزه قاهره نگهداری می‌شود.

اغوی یوسف به وسیله زلیخا یکی از موضوعات بوستان سعدی است این صحنه با شعر عارفانه یوسف و زلیخای جامی توصیف شده است، در این مینیاتور حضرت یوسف^(ع) عمامه بر سر دارد و هاله‌ای به شکل شعله‌های آتش دور سر او مشاهده می‌گردد، زلیخا در حالی که لباس آستین کوتاه از زیر و آستین بلند از روی آن بر تن دارد در حال تعقیب یوسف و گرفتن پیراهن او دیده می‌شود در این اثر هنری نقاش تلاش نموده که کلیات و جزئیات معماری را به تصویر بکشد که این مسئله برای مطالعه هنر و آثار باستانی دوره تیموری می‌تواند مهم تلقی گردد البته بعضی از ویژگی‌های معماری دوره تیموری بر اساس اسناد موجود شناخته شده است و برای شناخت بعضی دیگر می‌توان از اطلاعات تصویری این دوره مانند اثر نقاشی مورد بحث کمک گرفت. در این نگاره هنرهای مختلف تزئینی مانند کاشیکاری معرق^{۱۴}، آجرنما، خط نستعلیق، خط تعلیق، مشبک‌کاری و گره‌کاری در چوب، طرح‌های لچک^{۱۵} و ترنج^{۱۶} و غیره دیده می‌شود که البته این نوع تزئینات را در معماری آثار شناخته شده تیموری می‌توان دید (تصویر بوستان سعدی).

تصویر ۲ خاوران‌نامه: تزئینات مسجد کیود تیریزخود ۸۸۰ ه ۱۴۷۵ م، عکس از: نگارنده

◆ کتب مصور در اواخر دوره تیموری

پس از مرگ شاهرخ میرزا و پسرانش محمد جوکی و الغ بیگ، شخصی به نام ابوسعید حدود ۲۰ سال (۸۷۵-۸۵۵ ه) حکومت کرد. دوره حکمرانی این حاکم، دوره اغتشاش سیاسی و رکود هنری بود.

۱- ظفرنامه سلطان حسین بایقرا ۹۱۲-۸۷۵ ه

حکومت سلطان حسین بایقرا ۳۶ سال به طول انجامید در این دوره بسیاری از پیشتازان ادبی و هنری مانند عبدالرحمن جامی شاعر و صوفی دوره تیموری و امیرعلی شیرنویایی وزیر و شاعر فارسی و ترک سرای دوره سلطان حسین بایقرا به دربار کشیده شدند. با دستور سلطان حسین بایقرا ظفرنامه با تأثیرپذیری از ظفرنامه سال ۸۴۰ ه تهیه و با قلم شیرعلی کتابت گردید (علی یزدی، ۱۳۳۶، ۳۰-۲۰). ظفرنامه یادشده دارای نگاره‌هایی با ترکیبات دو صفحه‌ای است، در حال حاضر این نسخه در دانشگاه جان هاپکینز شهر بالتیمور^{۱۳} نگهداری می‌شود، تصویری از این کتاب بیانگر روی کار آمدن تیمور و ساخت مسجد بزرگ سمرقند را نشان می‌دهد (تصویر ۱ ظفرنامه سلطان حسین بایقرا). در اثر مینیاتوری فوق‌الذکر، مراحل ساخت مسجد کبیر سمرقند به نمایش گذاشته شده است (بلر، ۱۳۸۱، ۷۴). در این صحنه مصور؛ تمام ابزارهای معماری که برای حمل مصالح و یا بالا بردن آنها استفاده می‌گردد به تصویر در آمدند و

یک کاخ به نمایش در آمده است (تصویر ۱) خمسه نظامی (۸۹۹ هـ). در نگاره مذکور چگونگی حمل مصالح، بالا بردن مصالح، شیوه داربست‌زنی و وسایل مکانیکی لازم برای ساخت بنا مشاهده می‌گردد و همچنین در این تصویر شیوه پوشاک کارگران و معماران را می‌توان دید. علاوه بر اهمیت این نگاره در شناسایی شیوه‌های ساخت بنا در اواخر دوره تیموری، استقلال در نقاشی اواخر دوره تیموری نیز مطرح می‌باشد.

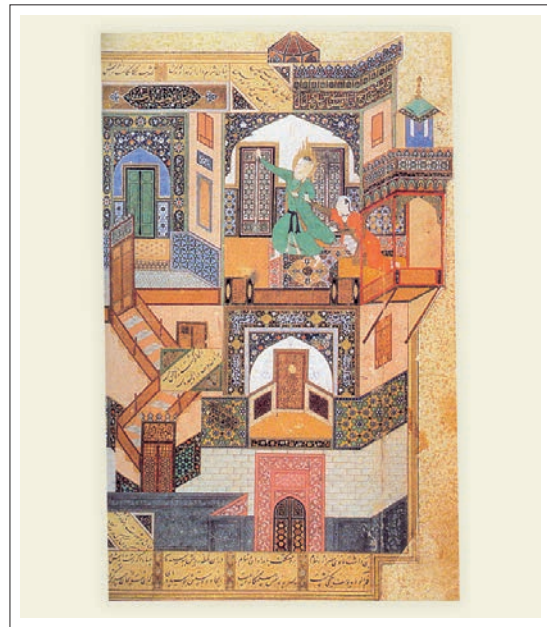

تصویر ۱ خمسه نظامی - ۸۹۹ هـ: ساخت کاخ خورنق (عکس از اکبری، ۱۶۵۸، ۱۶۵۰).

۳- خمسه امیرعلی شیرنواپی

خمسه علی شیرنواپی وزیر سلطان حسین که در حال حاضر نیمی از آن در کتابخانه بادلیان آکسفورد و نیمی دیگر آن در کتابخانه دانشگاه جان ریلند در شهر منچستر انگلستان^{۱۷} محفوظ است. با تاریخ ۱۴۸۵ م (۸۸۹ هـ) برای بدیع‌الزمان فرزند سلطان حسین نگاشته شده است یکی از تصاویر این کتاب شیخ عراق را به هنگام جدا شدن از دوست خود نشان می‌دهد در این نقاشی متن شعر به زبان ترکی و خط عربی در بالای تصویر دیده می‌شود (تصویر ۱) خمسه امیر علی شیرنواپی).

اثر دیگری که نقاشی‌های آن به سبک بهزاد در دوره تیموری است «دیوان امیرعلی شیرنواپی» می‌باشد که در موزه متروپولیتن نیویورک^{۱۸} نگهداری می‌گردد و در یک تصویر آن، مزرعه‌ای طلایی نمایانده شده است (وزیری، پیشین، ۱۹۵-۱۹۴).

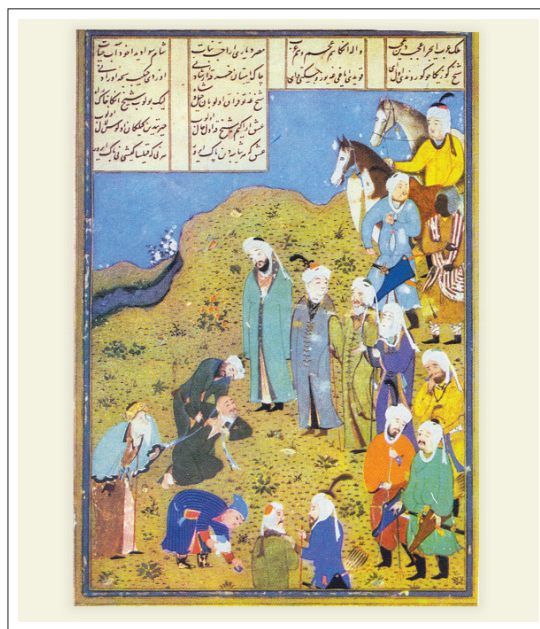
تصویر ۱ کتاب بوستان سعدی، عکس از: بلر، پیشین، ۷۹.

دو خمسه نظامی در موزه بریتانیا وجود دارد که یکی از آنها قدیم‌تر است و دارای ورق‌هایی به اندازه ۵/۱۲×۹ سانتی‌متر است و آن را می‌توان به سال‌های ۱۴۹۳ م حدود ۸۹۸ هـ نسبت داد نگاره‌ای از این کتاب جنگ بین بهرام گور و اژدها را نشان می‌دهد (گری، پیشین، ۱۰۲). در این اثر مصور، بهرام با کلاه مغولی سوار بر اسب در حال حمله به اژدهایی دیده می‌شود که در فرهنگ ایرانی نماد اهریمنی است این موجود اهریمنی با دهان باز در حال پایین آمدن از درخت خشکیده جهت حمله به قهرمان حماسی ایران یعنی بهرام گور است (تصویر ۱) خمسه نظامی ۸۹۸ هـ).

تصویر ۱ خمسه نظامی ۸۹۸ هـ: بهرام گور و حمله به اژدها، موزه بریتانیا British Museum (عکس از: گری، پیشین، ۲۰۴).

خمسه دوم مربوط به سال ۱۴۹۴ م برابر با حدود ۸۹۹ هـ است که دارای ۱۶ نگاره بوده و موضوع یکی از آنها ساخت کاخ خورنق می‌باشد در این اثر جزئیات مراحل ساخت

تصویر ۱: خمسه امیر علی شیرینوایی (عکس از کری، ۱۳۶۹، ۲۰۷).

نسخه‌های خطی مصور در دوره تیموری دارای نگاره‌هایی هستند که در آنها تصویری از فضاهای معماری مانند کاخ‌ها، مساجد و سایر فضاهای معماری و تزیینات آنها به چشم می‌خورد و به احتمال زیاد نقاش با مشاهده آنها را بر روی کاغذ نقش نموده است با توجه به موارد مذکور به کمک این نقاشی‌های موجود می‌توانیم شکل‌های معماری، تزیینات و مصالح معماری همزمان با زمان ترسیم نقاشی را شناسایی و معرفی نماییم لازم به توضیح است گاهی اوقات ممکن است یک اثر معماری در نقاشی حاصل تخیلات هنرمندان نقاش باشد.

در بیشتر مینیاتورهای نسخه‌های خطی دوره تیموری نقاشی‌هایی از چهره‌های زنان، مردان با پوشش‌های مختلف وجود دارد که نقاشان با الهام از شرایط وجودی، آنها را به نقش در آورده است و به کمک این نقاشی‌ها می‌توان پوشاک و پوشش سر زنان و مردان همزمان با تاریخ نقاشی را مشخص نمود و ویژگی‌های آنها را بیان کرد.

از زیباترین و رسمی‌ترین خط‌ها در نوشتن متون و نقاشی‌های نسخه‌های خطی مصور و غیر مصور دوره تیموری استفاده گردیده است در نتیجه با توجه به زمان ایجاد این نسخه‌های خطی می‌توان نام و نوع خطوط و تکامل آن را مشخص نمود.

با مطالعه نسخه‌های خطی دوره تیموری مشخص می‌گردد که در دوره تیموری به خط و زبان فارسی نسبت به گذشته اهمیت زیادی داده می‌شود و بیشتر نسخه‌های خطی از جمله نسخه‌های خطی مصور با این خط و زبان تهیه می‌گردد. خط و زبان عربی در نوشتن کتاب‌های مذهبی و غیر مذهبی به عنوان زبان مذهبی در کنار زبان فارسی نقش خود را در این دوره حفظ نموده است. استفاده از خط و زبان ترکی اویغوری در بعضی از نسخه‌های خطی با موضوعات مذهبی و ادبی بیانگر توجه بعضی حکمرانان تیموری به این خط و زبان باستان بوده است. از جمله این کتاب‌ها، معراج‌نامه شاهرخ میرزا و دیوان امیر علی شیر نوایی را می‌توان نام برد.

جدول آماری شماره ۱

ردیف	نام کتاب مصور	محل و زبان	تاریخ مصورسازی نام حاکم حامی	موضوع نگاره‌ها
۱	مجمع التواریخ حافظ ابرو	هرات پارسی	حدود ۸۲۹ ه. شاهرخ میرزا	تاریخی و ادبی
۲	جامع التواریخ رشیدالدین	هرات عربی-پارسی	اوایل تیموری	تاریخی
۳	کلیله و دمنه	هرات پارسی	حدود ۸۳۳ ه. شاهرخ میرزا	ادبی
۴	معراج‌نامه	هرات ترکی، عربی	حدود ۸۴۰ ه. شاهرخ میرزا	مذهبی

♦ تحلیل باستان‌شناختی از نسخه‌های خطی مصور تیموری

در دوره تیموری مصور نمودن نسخه‌های خطی به اوج خود می‌رسد تولید نسخه‌های خطی مصور در این دوره دلایلی مختلفی داشته و یکی از این دلایل شرایط زمانی بوده است یعنی اینکه تولید نسخه‌های خطی در قرون اولیه اسلامی شروع گردیده و در دوره ایلخانی این روند تولید افزایش می‌یابد و در دوره تیموری با توجه به سوابق تولید نسخه‌های خطی، تهیه آنها به اوج خود می‌رسد.

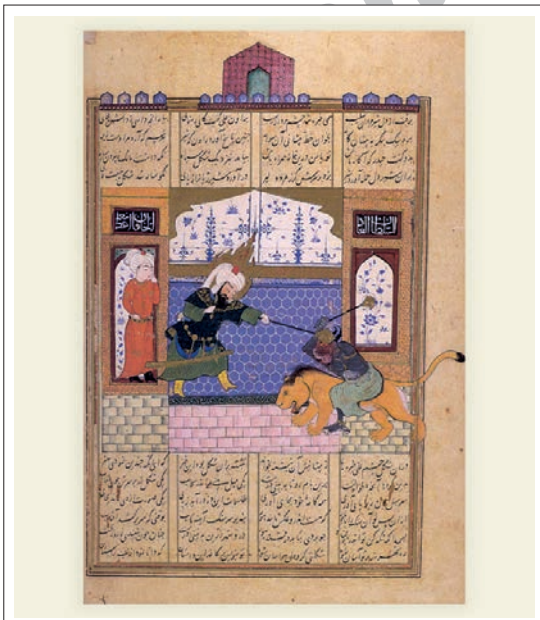
با مطالعه جدول آماری نسخه‌های خطی دوره تیموری (جدول آماری ۱ و ۲) به این نتیجه می‌رسیم که از ۲۱ نسخه خطی بررسی شده دوره تیموری ۵ نسخه دارای موضوعات تاریخی هستند که محتویات آنها تاریخ ایران، تاریخ ایلخانیان و تیموریان را شامل می‌شوند. از میان تمام نسخه‌های خطی معرفی شده ۱۴ نسخه خطی دارای موضوعات ادبی هستند با این تفسیر می‌توان گفت که شعر و ادبیات بیشترین موضوعات نسخه‌های خطی مصور دوره تیموری هستند.

از میان ۲۱ نسخه خطی مصور موجود در دوره تیموری فقط دو نسخه خطی دارای موضوعات مذهبی هستند که این نسخه‌های خطی تصاویری از معراج حضرت محمد (ص) و جنگ‌های حضرت علی (ع) را در بر دارند که یکی از این کتابها در هرات و دیگری در شهر شیراز مصور گردیدند. نسخه‌های خطی با موضوعات تاریخی بیشتر در زمان شاهرخ تیموری در اوایل دوره تیموری و نسخه‌های خطی با موضوعات ادبی در زمان بایسنقر میرزا و اواخر دوره تیموری تألیف و اجرا گردیدند.

باقیمانده از قرن ۹ هـ می‌توانیم قسمت‌های از بین رفته و یا آسیب دیده آن را بازسازی یا مرمت نماییم.

نسخه خطی از بوستان سعدی مربوط به اواخر دوره تیموری در قاهره موجود است که یکی از نگاره‌های آن یوسف و زلیخا (رجوع به تصویر ۱ بوستان سعدی) را در داخل یک عمارت زیبا به تصویر در آورده است این عمارت دارای بیشترین و زیباترین شیوه‌های تزئینی در معماری است که هنرمند نقاش با الهام از تزئینات کاشیکاری، چوبکاری، آجرکاری زمان خود آنها را نقاشی کرده است لذا ما به کمک این تصویر نه تنها می‌توانیم شیوه‌های تزئینی معماری کاخ‌های دوره تیموری را معرفی نماییم بلکه با شناخت این نوع تزئینات و حتی حجم‌های معماری، توانایی بازسازی بناهای تخریب شده دوره تیموری را نیز خواهیم داشت.

با مقایسه یک تصویر مینیاتوری از کتاب خاوران‌نامه خوشفی که در غرب و یا جنوب غرب ایران همزمان با دوره تیموریان مصور شده با کاشی‌های مسجد کبود تبریز (رجوع به تصویر ۲ خاوران‌نامه) و مسجد یشیل جامی بورسا که همزمان با تیموریان در قلمرو ترکمانان و عثمانیان ساخته شده‌اند متوجه شباهت کامل کاشی‌های شش ضلعی لاجوردی در نقاشی خاوران‌نامه با کاشی‌های دیوارهای مسجد کبود تبریز و مسجد یشیل جامی بورسا هستیم (تصاویر زیر). این شباهت‌ها بیانگر این مطلب هستند که نقاشی‌های خود از پدیده‌های واقعی استفاده نموده است در نتیجه باستان‌شناسان و سایر دانشمندان می‌توانند برای شناسایی و گاهنگاری پدیده‌های هر دوره، از نقاشی‌های همان دوران استفاده نمایند.

مینیاتوری از کتاب خاوران‌نامه خوشفی با تزئینات کاشی شش ضلعی آبی لاجوردی، در عمارت نقاشی شده، عکس از: خوشفی، ۱۳۸۱، ۱۲۸.

ردیف	نام کتاب مصور	محل و زبان	تاریخ مصورسازی نام حاکم حامی	موضوع نگاره‌ها
۵	شاهنامه بایسنقری	هرات پارسی	حدود ۸۳۴ هـ بایسنقر میرزا	ادبی و حماسی
۶	کلیله و دمنه بایسنقری	هرات پارسی	حدود ۸۳۴ هـ بایسنقر میرزا	ادبی
۷	گلستان سعدی استاد حسام	هرات پارسی	بایسنقر میرزا	ادبی و شعر
۸	گلچین اشعار استاد حسام	هرات پارسی	بایسنقر میرزا	ادبی و شعر
۹	شاهنامه محمد جوکی	هرات پارسی	محمد جوکی	ادبی و حماسی
۱۰	گلچین اسکندر سلطان	شیراز پارسی	حدود ۸۱۲ و ۸۱۳ هـ اسکندر سلطان	ادبی، حماسی
۱۱	شاهنامه ابراهیم سلطان	شیراز پارسی	حدود ۸۳۹ هـ ق ابراهیم سلطان	ادبی، حماسی

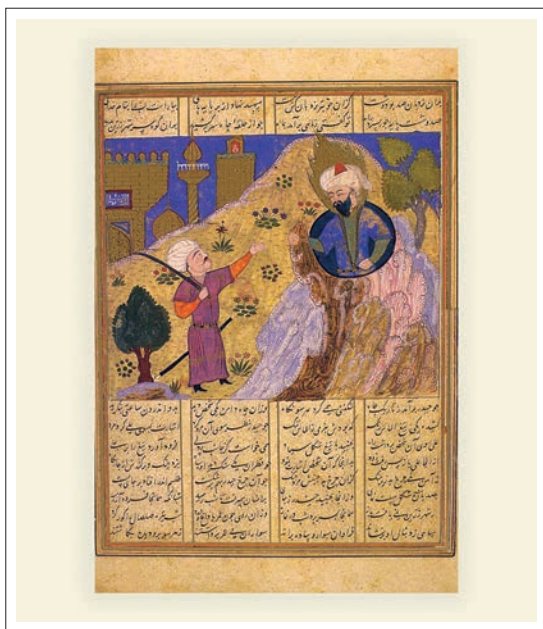
جدول آماری شماره ۲

ردیف	نام کتاب مصور	محل و زبان	تاریخ مصورسازی نام حاکم حامی	موضوع نگاره‌ها
۱۲	ظفرنامه ابراهیم سلطان شیراز	شیراز پارسی	حدود ۸۴۰ هـ ابراهیم سلطان	تاریخی
۱۳	گلچین اشعار ابراهیم سلطان	شیراز پارسی	ابراهیم سلطان	شعر و ادبی
۱۴	خاوران‌نامه ابن حسام خوشفی	مکتب شیراز پارسی	حدود ۸۲۲ هـ ق	مذهبی
۱۵	ظفرنامه سلطان حسین بایقرا	هرات پارسی	اواخر دوره تیموری	تاریخی و حماسی
۱۶	خمسه نظامی اواخر تیموری	هرات پارسی	حدود ۸۹۸ هـ	ادبی، تاریخی
۱۷	خمسه نظامی اواخر دوره تیموری	هرات پارسی	حدود ۸۹۹ هـ	ادبی، تاریخی
۱۸	خمسه امیر علیشیرنویایی	هرات ترکی و عربی	حدود ۱۴۸۹ م تا ۹۱۳ هـ	ادبی، تاریخی
۱۹	دیوان علیشیرنویایی	هرات ترکی	اواخر دوره تیموری	شعر
۲۰	بوستان سعدی	هرات فارسی	حدود ۸۹۴ هـ ق	ادبی
۲۱	گلستان سعدی	هرات فارسی	حدود ۸۹۱ هـ ق	ادبی

در بیشتر مواقع، هنرمند نقاش با نگاه خود به پدیده‌های موجود در طبیعت آنها را به کمک خط و رنگ به روی سطح که شامل کاغذ، دیوار و سایر مواد است نقش می‌نماید لذا با توجه به موارد مذکور می‌توان این پدیده‌ها را که می‌تواند به صورت اثر معماری و یا آثار مادی باشد در صورت تخریب و معدوم شدن بازسازی و احیا نمود.

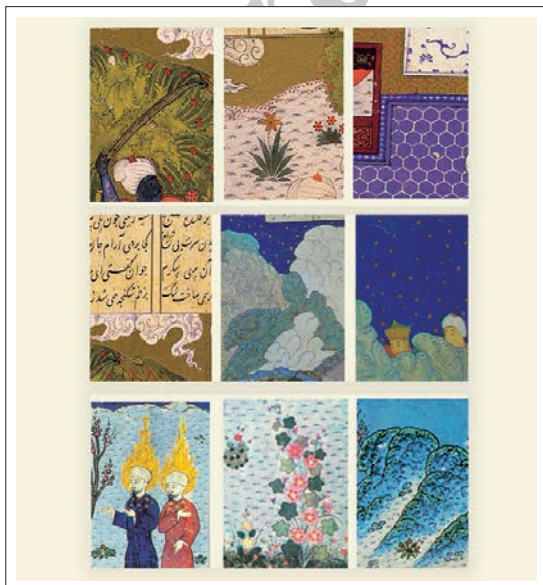
در ظفرنامه مصور در مورخ ۸۸۵ هـ/۱۴۸۰ م موجود در دانشگاه جان هاپکینز بالتیمور تصویری از ساخت مسجد جامع سمرقند وجود دارد که هنرمند با مشاهده این مسجد این تصویر را به روی کاغذ منتقل نموده است لذا در این تصویر اجزای این اثر معماری به نمایش در آمده است (رجوع به تصویر اظفرنامه ۸۸۵ هـ) با توجه به مطالب مذکور اگر تمام یا قسمتی از مسجد جامع سمرقند در حال حاضر از بین برود و یا آسیب ببیند ما به کمک این تصویر

تیموری بیشتر به شکل نور در اطراف سر شخصیت‌های مذهبی دیده می‌شوند لذا وجود هاله دور سر به شکل شعله‌های آتش در یک ورق نقاشی می‌تواند نشانگر قدمت آن اثر به دوره تیموری باشد (تصویر زیر).

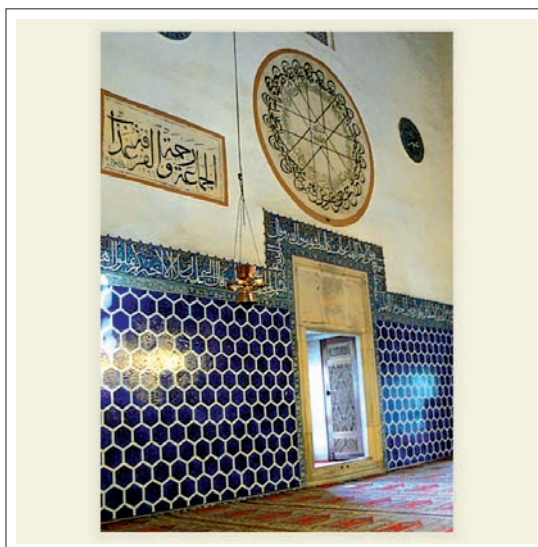

هاله مقدس به شکل شعله‌های آتش از دوره تیموری (عکس از: حسام خوشفی، ۱۳۸۱، ۱۴۶).

مقایسه نوع خطوط، بال و چهره فرشتگان و اشخاص، شکل اسب پیامبر^(ص) و حضرت علی^(ع)، شکل اجزای معماری، پوشش گیاهی صحنه‌های نقاشی و سایر مشخصه‌های موجود در نقاشی‌های نسخه‌های خطی شناخته شده دوره تیموری به ما کمک می‌نمایند تا ورق‌های نقاشی این دوره را که شناسایی نشده‌اند شناسایی و معرفی نماییم نمونه‌های از این مشخصه‌های مینیاتورهای تیموری را در جدول‌های تصویری شماره ۱ و ۲ می‌توانیم مشاهده کنیم.

جدول تصویری ۱: تعدادی از مشخصه‌های مینیاتورهای تیموری.

کاشی‌های شش ضلعی مسجد جامع بوساز از دوره عثمانیان، حدود ۸۱۸/۱۴۱۲ م عکس از نگارنده.

بعضی مینیاتورهای نسخه‌های خطی مصور می‌توانند ما را در قدمت یابی بعضی از ورق‌های نقاشی پراکنده و جدا شده از نسخه‌های اصلی کمک نمایند. با مقایسه دو ورق نقاشی از دو کتاب مصور تیموری به نام‌های جامع التواریخ (تصویر ۱ جامع التواریخ) و کلیله و دمنه تیموری (تصویر زیر) ما می‌توانیم چندین ویژگی مشترک این دو ورق نقاشی را شناسایی نماییم که این شباهت می‌تواند بیانگر این مساله باشد که این دو ورق نقاشی یا مربوط به یک کتاب واحد هستند یا اینکه این دو ورق نقاشی در یک مکتب هنری و همزمان با هم و توسط یک نقاش بوجود آمده است.

ورقی مصور از کلیله و دمنه اوایل دوره تیموری (عکس از گری، ۱۳۶۹، ۱۸۸).

وجود هاله مقدس به شکل شعله‌های آتش در دور سر مقامات معنوی در نسخه‌های خطی مصور دوره تیموری به ما کمک می‌نماید تا نسخه‌های خطی و ورق‌های نقاشی پراکنده بی‌هویت را شناسایی نماییم زیرا ایجاد هاله مقدس در دوره‌های مختلف متفاوت بوده است هاله مقدس در دوره‌های قبل از تیموری به شکل گرد و در دوران بعد از

۵- خط اویغوری که در تقسیم‌بندی خطوط زبان ترکی به خط میانی ترکی معروف است.

۶- مسجد کبیر سمرقند (بی بی خانم) و مقبره امیر تیمور از معروف‌ترین آثار معماری تیموری در شهر سمرقند هستند.

7- Bazil ,Grey.

8- Calouste Gulbenkian Museum

9- Bodleian Library

10- Sheila,Kanbay

11-Ernest,Kuhnel

12- Yashil Jamii

13-The John Hopkins - Baltimore

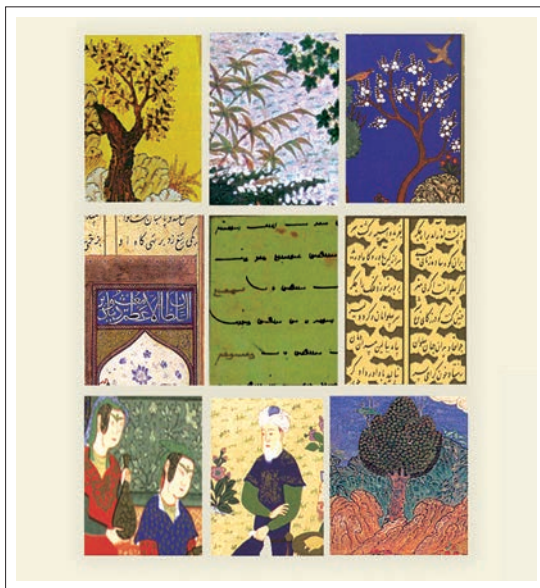
۱۴- نوعی کاشیکاری در تزئینات معماری، که از کنار هم قرار دادن قطعات کوچک کاشی، یک طرح کلی شکل می‌گیرد.

۱۵- لچک به طرح سه گوش و یا تقریباً مثلثی بکار رفته در گوشه کادرها در طراحی‌های فرش و یا کتاب آرایی گفته می‌شود.

۱۶- ترنج به طرح تقریباً شش گوش که از ترکیب چهار مثلث یا لچک شکل می‌گیرد، گفته می‌شود، این نوع طرح در هنرهای مانند فرش بافی و کتاب آرایی و غیره بکار می‌رود.

جدول تصویری ۲: تعدادی از مشخصه‌های مینیاتورهای تیموری

نتیجه‌گیری

این بحث بیانگر این نتیجه است که از دوره تیموری نسخه‌های خطی زیادی برجای مانده که دارای اطلاعات تاریخی هستند و ما به کمک این منابع تاریخی می‌توانیم حوادث و رویدادهای این دوران را تا حدودی روشن نماییم اما آنچه مهم است وجود نسخه‌های خطی مصور با موضوعات مختلف هستند این نسخه‌های خطی مصور نه تنها بیانگر حوادث تاریخی دوره تیموری هستند بلکه نگاره‌های این نسخه‌های خطی دارای اطلاعات زیادی در رابطه با سیر تحول هنرها و فنونی مانند تصویرگری، معماری، تک چهره‌نگاری، فلزگری، سفالگری، خطوط، موسیقی، و غیره می‌باشند.

نسخه‌های خطی مصور دوره تیموری دارای نگاره‌هایی هستند که در آنها تصاویری از فضاهای معماری مانند کاخها، مساجد و سایر فضاهای معماری و تزئینات آنها به چشم می‌خورد و به احتمال زیاد نقاش با تقلید از طبیعت، آنها را بر روی کاغذ نقش نموده است با توجه به موارد مذکور به کمک نقاشی‌های موجود، علاوه بر شناسایی نوع معماری و تزئینات آن توانایی شناسایی و معرفی آثار مادی هم‌زمان با زمان ترسیم نقاشی را نیز خواهیم داشت.

پی‌نوشت‌ها

1- Jean Poul Manzo

2- Sheil,s .Blair

۳- گروهی از ترکان که در ترکستان چین و ماورالنهر ساکن بودند و از حدود قرن ۲م دارای خطی تحت عنوان خط اویغوری برای کتابت داشتند.

4- Roz,Sky

- ۱۰- علی یزدی، شرف الدین. ظفرنامه: تاریخ عمومی مفصل ایران در دوره تیموریان، تهران: چاپ محمد عباسی، ۱۳۳۶ش.
- ۱۱- کونل، ارنست. هنر اسلامی، ترجمه: هوشنگ طاهری، تهران، انتشارات توس، ۱۳۸۴.
- ۱۲- گری، بازل. نقاشی ایران، ترجمه: عربعلی شروه، تهران: انتشارات عصر جدید، ۱۳۶۹.
- ۱۳- گودرزی، مرتضی. تاریخ نقاشی ایران از آغاز تا عصر حاضر، تهران: انتشارات سمت، ۱۳۸۴.
- ۱۴- تیموری، بایسنقر میرزا. شاهنامه بایسنقری، تهران، میراث فرهنگی، ۱۳۸۶.
- ۱۵- واله اصفهانی، محمدیوسف. خلد برین: تاریخ تیموریان و ترکمانان، تهران: چاپ میرهاشم محدث، ۱۳۷۹.
- ۱۶- وزیری، علینقی. تاریخ عمومی هنرهای مصور، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۸۳.
- ۱۷- ژان پال، مانزو. هنر در آسیای مرکزی، ترجمه: هاشمی گلپایگانی، تهران، آستان قدس رضوی، ۱۳۸۰.

18- Alvan C. Eastman, *Islamic Miniature Painting, Parnassus*, Vol. 5 No. 7. published by: college art, 1933.

◆ فهرست منابع

- ۱- ادیب بهروز، محسن. معراج از دیدگاه قرآن و روایات، تهران: مرکز نشر سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۴.
- ۲- احمد پناه، بهنام، کهن دیار، تهران، انتشارات سبزان، ۱۳۸۸.
- ۳- اکبری، تیمور، کاشانی، پوریا. تاریخ هنر نقاشی و مینیاتور در ایران، تهران، سبحان نور، ۱۳۸۸.
- ۴- بلر. شیلا. ام بلوم. جانانان، هنر و معماری اسلامی، ترجمه: اردشیر اشراقی. تهران: انتشارات سروش، ۱۳۸۱.
- ۵- پاکباز. رویین، نقاشی ایران، تهران: انتشارات زرین و سیمین، ۱۳۸۴.
- ۶- خوسفی بیرجندی، ابن حسام. خاوران نامه؛ تهران، چاپ اول، انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۸۱.
- ۷- کن بای، شیلا. نقاشی ایرانی، ترجمه: مهدی حسینی، تهران، دانشگاه هنر، ۱۳۸۲.
- ۸- رزسگای، رز. معراج نامه، ترجمه: مهناز شایسته فر. تهران، ۱۳۸۰.
- ۹- عکاشه. ثروت. نقاشی ایران، ترجمه: غلامرضا تهامی، تهران:

Archive of SID